

ԱՐՇԱԿ ՄԱԴՈՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԿԵՆՑԱՐԻ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Դարերի բեղմնավոր ճանապարհ անցած հայագիտությունը մինչև օրս չունի հայ մշակույթի ամփոփ պատմությունը: Անշուշտ, այդ խնդիրը կապված է բարդությունների հետ: Սակայն զարգացման արդի փուլում լիովին հասունացած խնդիր է այդպիսի պատմության ստեղծումը: Կատարված են նախաքայլեր. գիտության, գրականության, արվեստի, այլ բնագավառների մասնագետների աշխատանքը փաստորեն նախապատրաստել և հմարավոր է դարձրել այն:

Ունենք մշակույթի «բաղադրիչ» բնագավառների այս կամ այն չափով հաջողված պատմություններ, որոնց հեղինակները կիրառել են պատմամշակութային հետազոտության իրենց չափանիշները, ըմբռնումներն ու մեթոդները՝ աշխատելով բացահայտել նաև տարբեր բնագավառների երևույթների փոխներթափանցումն ու փոխազդեցությունները:

Այդպիսով հմարավորին չափ համակողմանի մոտեցում է ցուցաբերվել մշակույթի առանձին ճյուղերի, հետևաբար և ամբողջական մշակույթի ուսումնասիրությանը: Գլխավոր բարդությունը հարուցում է հետազոտության շրջագծի «միջառարկայական» բնույթը, և ցանկալի է գիտելիքի տարբեր բնագավառներ ներկայացնող մասնագետների ջանքերի համադրում:

Մշակույթի համապարփակ պատմությունն ստեղծելու ճանապարհին կարևոր առաջաքայլ է այլևայլ կարգի ու ծավալի գրքերի, համրագիտարանների հրատարակումը: 1932 թ. հոկտեմբերի 24-ին Հր. Աճառյանն Էջմիածնի մատենադարանի վարչությանը հղած նամակում գրում էր. «Իմ առաջարկությամբ և առաջնորդությամբ Կարո Ղաֆադարեանը ձեռնարկել է կազմել ընդարձակ և կարևոր մի աշխատություն, «Կենցաղային բառարան»... որ պիտի պարունակե բառարանի կարգով հին հայոց կենցաղը, միստ ու կացը, սովորությունները ևն ևն»¹:

¹ Հրաչեայ Աճառեան, Նամակներ, Երևան, 2003, էջ 37:

Ցավոք սրտի այդ աշխատանքը չիրագործվեց և, հասկանալի է, օրակարգից հանված չէ: Այսօր մենք առիթ ունենք ողջունելու «Հայոց ժողովրդական մշակույթը» համրագիտարանի առաջին հատորի լույսընծայումը²: Այսպիսի գործ ձեռնարկելու համար պահանջվում են համակողմանի գիտանքներ, որ, բարեբախտաբար, ունի գրքի բազմարդյուն հեղինակ Գրիգոր Կարախանյանը: Իր կեսդարյա գիտական գործունեության ընթացքում ոտքով մա շրջել է իրեն մատչելի հայաշխարհը, հնագիտական ուսումնասիրություններ է կատարել բազմաթիվ հնավայրերում, «պեղել» է միջնադարյան ձեռագրեր, գրառել դաշտային արշավների ու պարզ ճամփորդությունների ժամանակ տեսածն ու լսածը, այդ թվում՝ բանահյուսական գեղեցիկ մոտիւներ, ավանդություններ, մանկական խաղեր, անմշան թվացող մամրամասներից սկսած մինչև առավել լայն, համազգային հնչողության տոներ, հավատալիքներ, ասացվածքներ, անեծքներ ու օրհնություններ, ամեն-ամեն ինչ, որ կարող է յուրովի լուսավորել ժողովրդի առումին կյանքը:

Հասկանալի է, հեղինակը մեծապես օգտվել է մատենագրությունից (հայերենի և օտար), այդ թվում՝ պատմիչներից, գեղարվեստական գրականությունից բացի նկատի է ունեցել Աստվածաշնչի մեկնություններ, Կանոնգիրք, Տոնացույց, Դատաստանագրքեր, առանձին ազգագրական շրջաններին նվիրված աշխատություններ, մամուլ, համրագիտարաններ, բառարաններ, հնագիտական, ազգագրական, բանահյուսական նյութ, գրառումներ գիտարշավներից, հանդիպումներից:

Հեղինակի առջև ծառացած առաջին խնդիրը գրքի ընդգրկման շրջանակները որոշելն էր: Միշտ չէ, որ հեշտ է տարանջատել, ասենք, մասնագիտացված ժողովրդականից: Այդ մասին հեղինակը խոստովանում է. «Աշխատասիրողին դուրին չի եղել ժողովրդական մշակույթի ստույգ սահմանները որոշելը: Հաճախ այն ընկալվել է լայն ընդգրկումով՝ տեղ տալով բառահողմվածների, որոնք այս կամ այն չափով նպաստում են ժողովրդական մշակույթի բառահողմվածների բովանդակության բացահայտմանը» (էջ 10):

Հավաքված հսկայական նյութն ամփոփված է մի աշխատությունում, որ, ինչպես հեղինակն է նշում, բաղկացած է շուրջ ութ հազար բառահողմվածից, ընդգրկում է «ժողովրդի բարքերն ու սովորույթները, հոգևոր, աշխարհիկ տոներն ու խաղերը, ծեսերն ու կենցաղի այլ իրողությունները» (էջ 9): Պատշաճ ուշադրության են արժանացել «ավանդական» ժողովրդական բժշկությանը վերաբերող նյութերը, հոգևոր և նյութական մշակույթի ոլորտի որոշ ընդհանուր բնույթի բառահողմվածներ:

Գրքի հաջողությանը մեծապես նպաստել է հեղինակի սուր դիտողականությունը: Մատենագրությունից նրա քաղած տեղեկությունները հետաքրքիր են ըստ ամենայնի: Արդի հայերենի բառարաններն ունեն *Արձակագիր* բառահողմված, ուր տրվում է բառիս այժմյան իմաստը, իսկ գրաքարյան բառգրքերն առհասարակ չունեն այն: Սույն համրագիտարանն այդ բառը բացատրում է որպես արձակման գիր՝ «վկայական պարտքից ազատ, պարտքը վճարած լինելու մասին» (էջ 66): Սրան մեան է և *Դեղագործությունը*, որ բացատրվում է՝ գեղանկարչություն (էջ 152): Իսկ *Դեղագործ* ծանոթ իմաստից զատ նշանակում է գեղանկարիչ, նաև «ներկեր պատրաստող և այլն»:

² Գրիգոր Կարախանյան, Հայոց ժողովրդական մշակույթը, Համրագիտարան երկու հատորով, հատ. Ա, Երևան, «Գիտություն», 2003:

Կերպարվեստին առնչվող եզրույթներից հիշենք մաս *Կտաւ Գրաւորութեան* (էջ 325), որի համար Գր. Կարախանյանը Մաշտոցյան Մատենադարանի 2173 ձեռագրից շատ կողմերով հետաքրքրական վկայություն է քաղել. «յորժամ մոր արքայ աշխարհակալ յաթոռ թագատրութեան մտիցի, և զիրս թագատրական հրամանի յաշխարհն առաքիցէ, ի բազմամբոյն ժողովս քաղաքացն, և ի յոգմակի շինուածս փողոցացն աւետեաց իմն հնչին և բերկրական դիմաց տեսութիւն և խրախճանութիւնս ամենապատիկս. ընդ բոլոր հրապարակս քաղաքին առնիցեն զարդարելով ի բազմածաղիկ Գկարագործական կտաւացն ծածկութից, ծառս և ծաղիկս ոստոց, և համադամ պտղոցն զեղեցկութիւն վայելչացոցանեն զհրաքանչիւր գորումն և զխանութս» (էջ 315):

Հայտնի, մեզ ծանոթ շատ երևույթներ ստանում են առավել խոր բացատրություն, ամրապնդվում մատենագրական տվյալներով: Ահա *Գիւնի արկանել ի գետին* և *Գիւնի թափել յանուն մեռելի* բառահոդվածները՝ մվիրված հնագույն հեթանոսական սովորույթին, որ ցայսօր մոլմպես հարատել է: Քսաներորդ դարում Օիրակից ունենք Մկրտիչ Արմենի «Հեղմար աղբյուրի» հայտնի դրվագը, որ ընթերցողին թվում է արհեստավորական սովորույթ... Օիրակավան գյուղի մոտ հայտնաբերված քարարկղ-գերեզմանները հատուկ բացվածքներ ունեն «հեղման արարողության համար» և հուշում են, որ այս սովորույթը հազարամյակների ճանապարհ է անցել: Բայց արժե հիշել և Գրիգոր Տաթևացու Գկատրությունը. «Զի՞նչ է որ լըմպելն զգիւնի թափեն յանուն մեռելին: Հեթանոսական սովորութիւն էր որ զհնչս մեռելոյն ընդ մնա դնէին ի գերեզմանն. և յետոյ զբաժին մոցա ի վերայ լնուին. մոյմպէս ի տունս և ի դուրս յորժամ յիշէին: Զայս սովորութեամբ առնեն զոր չէ պարտ, զի յուսահատութեան է մշան և հեթանոսաց գործ» (էջ 118):

Սովորույթներին վերաբերող մի փաստ հեղինակը գրառել է Արցախում. «Սափրելիս մորափեսի գլխին կամ աջ պոսին վարսավորի թողած հերափումը կամ մազը, որը ածիլվում է սափրելու ավարտին մվեր ստանալու ակնկալությամբ» (տե՛ս խչմելիք, էջ 270):

Այսպես և մյուս ոլորտների, մասնավորաբար ժողովրդական բժշկության, այլևայլ կիրառական գիտելիքների մվիրված հոդվածները:

Շատ բառահոդվածներ լրացնում են հայոց լեզվի բառարանների ինչ-ինչ, թերևս անմշան բացթողումներ: *Եղբայրագիր* բառը հայտնի է իբրև հայկական ծածկագրության տեսակներից մեկը: Բանահյուսական, ազգագրական նյութերի ուսումնասիրությունը թույլ է տվել Գ. Կարախանյանին պարզելու դրա մի հոմանիշը: Ըստ այդմ բառս մաս մշանակում է խորթ եղբայր. «ոչ արյունակցական կապով մեկի եղբայր. հոր կամ մոր կողմից որդեգրվելով եղբայր դարձած (Մուշ, Ակն)» (էջ 171): Բայց կան մաս բառի այլացումներ՝ ժողովրդախոսակցական արտահայտությամբ և՛ ա՛յլ իմաստով. *Աղբերգիր* (25), *Աղբրգիր*. «Եղբայրության, հարազատ բարեկամության ուխտ, որը կատարվում էր եկեղեցում ձեռագիր Ավետարանի վրա երդում տալով (Վան, Մուշ, Խարբերդ, Հարք, Խնուս, էջ 26)»:

Աղիսայք բառը Ռ. Ղազարյանի «Գրաբարի բառարանում» հակիրճ բացատրություն ունի. «աղիւսէ շինութիւններ, բազմաներ»: Իբրև հին աշխարհի մշակույթի անկապտելի մի արտահայտություն դա առավել մանրամասն է ներկայացված այստեղ. «Տերակոտա. կապից կերտված արձանիկներ, որոնք Հայաստանում հայտնի են մ. թ. ա. IV-III հազարամ-

յակների հնավայրերից, զանգվածաբար հանդիպում են Հայաստանի հելլենիստական ժամանակաշրջանի հուշարձաններից հայտնի հավաքածուներում» (էջ 28):

Բառարանները չունեն *Անդոլեկցություն* (հուղարկավորություն, էջ 41), *Էրեխնդիր* (որսորդ, էջ 199), *Եղուսոր* (իշխանական պատվանուն, տիտղոս, էջ 174), հանելուկի հնաբույր հոմանիշը՝ Գտնուչելիք (133), որ մոր-մախիչեւանցիները բերած պիտի լինեն Անի մայրաքաղաքից և այլն, մինչդեռ բանասիրությանը հայտնի է հանելուկի քսան անվանում, այդ թվում՝ գտանելիք³: Այս շարքում կարող է հիշվել *Անի քաղաք* այսօր ևս շատ տաքածված մանկական խաղը (էջ 42), որ կլաս է կոչվում:

Մի քանի հազարամյակ ընդգրկող բազմազան հետաքրքրական հոդվածները լայն պատկերացում են տալիս հայոց ժողովրդական մշակույթի մասին: Դարավոր հմությունների կողքին հանդիպում են և մեր օրերի տրամադրություններն արտացոլող երևույթներ: Դաշտային արշավների ժամանակ Աշոցքի Գոգովիտ գյուղում հեղինակը որսացել է գեղջկուհու հոգեկան զեղումը. *Աղիմջ* (եղիմջ) բառի համար վկայաբերված է անեծք, որ, հավանաբար, ութսունականների վերջին է վերաբերում. «Աղիմջի փշերից քեզ վերմակ կարեմ, Գորբաչով» (էջ 27):

Կարելի է, ամշուշտ, հետևել ավանդությանը և մատնանշել ինչ-որ բացթողումներ, բայց օգտաշատ այս հանրագիտարանը մեզ չի տրամադրում հետևելու դրան: Թերևս հիշենք, որ համառոտագրություններն ու մատենագիտությունը զետեղվելու են երկրորդ հատորում. ճիշտ է, այս հանգամանքն ընթերցողին որոշ դժվարություն է պատճառում, բայց հուսանք, որ երկրորդը չի ուշանա, և այս կնճիռը հեշտությամբ կհարթվի:

...Համբերատար, անադմուկ աշխատանքով Գր. Կարախանյանը ստեղծել է հայ մշակույթին նվիրված շատ օգտակար մի տեղեկատու, որտեղ ընթերցողը կգտնի մաս կենցաղային օգտակար խորհուրդներ, ժողովրդական բժշկության բազում դեղամիջոցներ, որոնք դարավոր փորձով ստուգվել-սրբագրվել են, և այսօր դրանցից շատերը կիրառելի են:

³ Տե՛ս Ասատուր Մնացականյան, Հայ միջնադարյան հանելուկներ, Երևան, 1980, էջ 6-7: